

Human Cognition of the World in the Prism of the Specifics of its Perception

UDC: 165.12:159.955

DOI: <https://doi.org/10.15421/172316>**Tishko Liliya****Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-1979-9495>, tishko.l.v@dsau.dp.ua
Dnipro State Agrarian and Economic University (Dnipro, Ukraine)**

Abstract

The purpose of the article is to study the possibilities of human cognition of the world in the prism of the specifics of its perception. **Relevance.** Since cognition of the external world through the prism of the internal picture of life is the basis for the formation of a person's worldview, everyone perceives what is happening through their own personal filter. Each of us has a specific spiritual comprehension and experience of the existing world of things and objects, the social environment in the form of feelings, perceptions, emotions that form the corresponding worldview. As a result, everyone experiences the world in their own way, thus building their lives and relationships with others in it. The relevance of the article is to clarify these points and to aim for deeper and more critical thinking, realizing that everyone's perception is not far from objective. This will help to avoid many misunderstandings and conflicts that constantly arise in society. **Results.** It is noted that in the search for an answer to the eternal question of cognition of the world, two possible alternatives to its perception and awareness are outlined. First, the world is as we perceive it. Second, the world is as it appears to our minds. Thus, rationalist philosophers believe that the preconditions for human cognition are inherent in human consciousness. On the other hand, empiricist philosophers tend to believe that all knowledge of the world is derived from sensations. In the context of philosophical science, it is appropriate to distinguish between subjective and objective reality. Against this background, philosophers have always sought a common language and common perspectives, despite the fact that there are many "subjective worlds" and they are sometimes quite distant from each other. The author emphasizes the importance of criticality in understanding the world around us. It is noted that critical thinking contributes to the development of models for understanding the environment and, accordingly, forms appropriate models of behavior that contribute to the formation of a democratic society. **Conclusions.** It has been determined that human cognition of the world through the specifics of its perception is a kind of spiritual prism through which he or she passes, refracts his or her intellectual and spiritual inquiries, comprehends and experiences everything that exists and thus realizes his or her own human essence. It has been found that the world in which our life flows is an alloy of the subjective and the objective, of what depends on us and what does not depend on us at all, and this complex dialectic is each time specifically considered by philosophy at a new level and in a new historical situation. At the same time, the highest wisdom in cognition of the surrounding reality is to subject everything to critical analysis and to be able to think on a large scale.

Keywords: cognition, objective reality, subjective reality, worldview, perception

Пізнання світу людиною у призмі специфіки його сприйняття нею

Тішко Лілія**Дніпровський державний аграрно-економічний університет (Дніпро, Україна)**

Анотація

Мета статті полягає у дослідженні можливостей пізнання світу людиною у призмі специфіки його сприйняття нею. **Актуальність.** Так як пізнання зовнішнього світу крізь призму внутрішньої картини життя лежить в основі формування світогляду людини, кожен сприймає те, що відбувається через свій особистий фільтр. Кожен з нас має притаманне лише йому, специфічне духовне осмислення і переживання наявного світу речей і предметів, суспільного середовища у формі відчуттів, уявлень, емоцій, котрі формують відповідне світосприйняття. У результаті всі відчують світ по-своєму, будуючи у такий спосіб своє життя та відносини з іншими в ньому. Актуальність статті полягає в тому, щоб прояснити ці моменти і націлити на більш глибоке та критичне мислення, розуміючи, що сприйняття кожного не є далеко об'єктивним. Це допоможе уникнути багатьох непорозумінь та конфліктних ситуацій, що повсякчас виникають у суспільстві. **Результати.** Зазначено, що у пошуках відповіді на вічне питання пізнання світу окреслюються дві можливі альтернативи його сприйняття та усвідомлення. По-перше, світ є таким, яким ми його відчуваємо. По-друге, світ є таким, яким він вимальовується нашому розумові. Так, філософи раціоналістичного спрямування вважають, що передумови людського пізнання закладені у людській свідомості. Натомість філософи емпіричного спрямування схильні дотримуватись думки, що все знання про світ ми одержуємо саме з відчуттів. У контексті філософської науки доречно виділяти суб'єктивну та об'єктивну реальність. На фоні цього у всі часи філософи шукають спільну мову та спільні ракурси бачення, незважаючи на те, що "суб'єктивних світів" насправді багато і вони інколи досить далекі один від одного. Акцентується увага на важливості критичності у пізнанні довколишнього світу. Зазначено, що критичне мислення сприяє виробленню моделей для розуміння оточуючого середовища та співвідносно цього формує відповідні моделі поведінки, що сприяють формуванню демократичного суспільства. **Висновки.** Визначено, що пізнання світу людиною крізь специфіку його сприйняття нею є тією своєрідною духовною призмою, крізь яку вона пропускає, переломлює свої інтелектуально-духовні запити, осмислює і переживає все існуюче і у такий спосіб реалізує власну людську сутність. Виявлено, що світ, у якому плине наше життя – це сплав суб'єктивного й об'єктивного, того, що залежить і того, що зовсім не залежить від нас, і ця складна діалектика кожен раз конкретно розглядається філософією на новому рівні і в новій історичній ситуації. При цьому вищою мудрістю у пізнанні навколишнього дійсності є піддавати все критичному аналізу та вміти мислити масштабно.

Ключові слова: пізнання, об'єктивна реальність, суб'єктивна реальність, світогляд, сприйняття

Стаття надійшла / Article arrived: 31.01.2023

Схвалено до друку / Accepted: 27.02.2023

Вступ.

Пізнання світу на всіх етапах розвитку філософської думки належало до кола найактуальніших проблем у формі питання про досяжність об'єктивності його сприйняття. У цілому пізнання зовнішнього світу крізь призму внутрішньої картини життя лежить в основі формування світогляду людини. Кожен сприймає те, що відбувається через свій фільтр, отримуючи у результаті власну картинку про світ. Тому яким саме він буде – дружнім чи ворожим, простим чи заставленим обмеженнями, несправедливим чи гуманним – кожен з нас відчуває світ по-своєму, будуючи у такий спосіб своє життя та відносини з іншими в ньому.

Мета статті полягає у дослідженні можливостей пізнання світу людиною у призмі специфіки його сприйняття нею.

У контексті філософської науки є доцільним виділяти суб'єктивну та об'єктивну реальність. Так, суб'єктивна реальність – чуттєве сприйняття та раціональне осмислення дійсності людиною. Натомість об'єктивна реальність – це те, що існує поза сприйняттям свідомістю людини та незалежно від нього.

Уже у філософії Давньої Греції можна побачити осмислення метафізичної природи об'єктивної реальності. Так, Анаксимандр одним із перших усвідомив неможливість однозначної визначеності об'єктивної реальності у термінах людського сприйняття, що наблизило філософа до визначення концепції апейрона, кількісно і якісно не визначеного першопочатку всього сущого. Платон взагалі прийшов до висновку, що найбільша реальність полягає не у фізичних об'єктах, а у тому, що він називає формами, або ідеями. Протилежний підхід застосував Аристотель, визначаючи звичайні об'єкти чуттєвого досвіду як найоб'єктивнішу реальність – «первинну субстанцію» (Мельник, 2022). Форми речей він називав «вторинною субстанцією», проте форми – це сутності речей, тому об'єктивне знання для Аристотеля – це знання про форми. У річичі неоплатонічної традиції мислителі Середньовіччя використовували «об'єктивне» та «суб'єктивне» у значеннях, які є точно протилежними тим, що вживають нині. Так, представник номіналізму англійський філософ В. Оккам стверджував, що універсалії – це «не щось реальне, що має суб'єктивне буття або в душі (розумі), або поза душею (розумом)» (Мельник, 2022). Натомість воно має лише об'єктивне буття у душі (розумі), а це свого роду ментальна картина, що є наявною в об'єктивному бутті, подібно до того, що зовнішня річ вимальовується в суб'єктивному бутті».

У парадигмі філософії Нового часу поняття об'єктивної та суб'єктивної реальності поступово наближаються до змісту, близького до сучасного їх розуміння. Цю еволюцію характерно репрезентує

французький філософ Рене Декарт: суб'єктивна реальність краще нам відома, ніж об'єктивна реальність, але знання про об'єктивну реальність є так само фундаментальним, як знання про власну суб'єктивну реальність. Англійський філософ Джон Локк стверджував, що деякі з наших суб'єктивних вражень не відповідають жодній об'єктивній реальності.

Розрив між об'єктивним та суб'єктивним сприйняттям реальності довів до логічного завершення відомий німецький мислитель Іммануїл Кант. Так, у його теорії «річ у собі» означає чисту об'єктивність, тобто – об'єкт, яким він є сам по собі, незалежно від будь-якого суб'єктивного його сприйняття. Людина не може нічого, крім того, що вона існує, знати про справжню природу «речі в собі». Тому наукове знання, за його теорією, – це знання про природу речей, якими вони нам уявляються через чуттєвість, а не такими, якими вони є самі по собі. Таким чином, зміст поняття «об'єктивна реальність» гранично звужується аж до повної втрати смислу у наступних філософських підходах. Так, за формулюванням німецького філософа Йогана Фіхте, об'єктивність «речей у собі» є не більше ніж стан нашої свідомості, по суті – ілюзія. Вона постає з властивості нашого мислення сприймати предмети як незалежні від свідомості.

На основі нової наукової картини світу філософи ХХ ст. вже по-іншому осмислювали сутність об'єктивного та суб'єктивного сприйняття. Так, Жан-Поль Сартр принципово відмовився від філософування з приводу об'єктивної реальності, декларувавши суб'єктивність як перший принцип екзистенціалізму (Мельник, 2022). Він визначав реальність, якою займається екзистенціальна філософія, як єдине буття, у якому існування передуює сутності; буття, що існує раніше, ніж його можна визначити яким-небудь поняттям – і цим буттям є людина, людська реальність. Людина є не лише такою, якою себе уявляє, але й такою, якою вона хоче стати і, зрештою, вона є лише такою, якою сама себе відчуває.

Сучасна історіографія вивчення питання пізнання світу у тих чи інших аспектах представлена дослідженнями С. Терно (2008), М. Гальченко (2017), А. Кравченко (2017), В. Мельник (2022) та ін.

Результати дослідження.

Наразі суспільство перебуває у безперервному процесі змін, що породжують багато важливих питань. Відповіді на ці питання для багатьох людей стають викликом для існуючого сприйняття світу. Кожен з нас має притаманне лише йому, специфічне духовне осмислення і переживання наявного світу речей і предметів, суспільного середовища у формі відчуттів, уявлень, емоцій, котрі формують відповідне світосприйняття. Все ж варто пам'ятати, що особливості нашого сприйняття можуть стати як

можливістю у переході до глибинних трансформацій та усвідомленості свого буття, так і перешкодою, що позбавляє людину переходу до якісних змін життя і робить її рабом існуючої системи.

Так чи інакше, екологія нашого мислення є серйозним викликом XXI ст. Тому спроможність аналізувати своє мислення та ментальні моделі, які у ньому формуються, дозволяє визначати якість життя у цілому. Тож спробуємо простежити як це відбувається.

Спочатку ми отримуємо певну інформацію ззовні. Це, власне, те що ми бачимо, чуємо або за чим спостерігаємо. Цій інформації кожен надає сенсу відповідно власних цінностей та бачень. У результаті формуються деякі припущення та відповідні висновки, які лежать в основі думок і впливають на наші дії. Важливо те, що ці висновки та судження підсилюють вже існуючі ментальні моделі або – якщо бути більш зрозумілим – те, як ми сприймаємо світ. На жаль, вони рідко ставляться під сумнів. У результаті – кожен продовжує жити у своєму суб'єктивному вимірі буття, вважаючи його об'єктивним. З цього якраз і починається найважливіше.

Виходить, якщо реальність відповідає нашому баченню, то ми оцінюємо її позитивно, якщо ні – негативно. Але буває так, що ми можемо виносити цілком помилкові вердикти, бо насправді сприйняття навколишньої дійсності є суто суб'єктивним. І те, що нам здається схвальним, правильним чи зразковим, для іншої людини буде неприйнятним. Або ж ми можемо зробити дещо помилкове припущення щодо певної ситуації чи обставин і відносно цього вибудувати свою стратегію поведінки на хибній думці, яка й стає нашою реальністю.

Доречно пригадати вчення про ідоли (хибні уявлення, омані) англійського філософа Френсиса Бекона, що вдало пояснює суб'єктивність сприйняття світу в силу специфіки органів чуття, різності людей за їх смаками, авторитетами, вихованням, поглядами чи дезорієнтацією у пошуку істини через невдалий вибір слів, які можуть сприйматися абсолютно по-різному (Абашнік, 2021). Наприклад, у догматичних суспільствах, де життя вирує в межах давно прописаних шаблонів, відсутнє будь-яке чітке розуміння наявності хибних оман, про які говорив Ф. Бекон. А це, у свою чергу, прямо і безпосередньо впливає на життя людини, що стає нестерпним. Такими людьми дуже легко маніпулювати, використовувати їх у своїх цілях, одним словом – робити рабами системи. Такі люди слухняно виконують усі розпорядження свого керівництва на роботі чи накази голови держави. Їх швидко можна переконати в істинності якихсь ідей і повести за собою.

Варто пам'ятати, що все ж природно люди схильні до логічного сприйняття світу. Але логічні висновки не завжди є однозначними і точними. А це, у свою чергу, породжує непорозуміння та навіть конфлікти.

Ще варто відзначити й те, що здебільшого люди переконані у правильності та об'єктивності своєї оцінки на рахунок тієї чи іншої ситуації, обставин чи подій. Але така об'єктивність є суб'єктивною та односторонньою. З точки зору філософського розуміння світу, ніщо не є об'єктивним, тому важливо сприймати все довкола різнобічно, розглядаючи з різних точок зору та ракурсів.

У цілому одвічне питання пізнання світу цікавить не одне покоління мислителів. У якості відповіді на це питання окреслюються дві можливі альтернативи його сприйняття та усвідомлення. По-перше, світ є таким, яким ми його відчуємо. По-друге, світ є таким, яким він вимальовується нашому розумові. Так, філософи раціоналістичного спрямування вважають, що передумови людського пізнання закладені у людській свідомості. Натомість філософи емпіричного спрямування схильні дотримуватись думки, що все знання про світ ми одержуємо саме з відчуттів.

На думку відомого німецького філософа Іммануїла Канта і раціоналісти, і емпірики мали рацію, але при цьому і помилялися водночас. «Раціоналісти далеко пішли, приписуючи надто велику увагу ролі розуму, – говорить німецький класик, – а емпірики надто однобічно надавали значення чуттєвому досвіду» (Гордер, 2019, с. 334). Кант вважав, що і відчуття, і розум важливі у пізнанні світу.

Натомість яскравий представник емпіризму Давид Юм відштовхується від того, що наш розум при сприйнятті світу оперує лише зі змістом наших відчуттів, а не з тим, що їх викликає, – це і є основний принцип юмівського агностицизму, тобто скептичного ставлення до можливості об'єктивного пізнання. «Хоча здається, – писав Юм, – що наше мислення має необмежену свободу, ми з'ясовуємо при більш близькому знайомстві, що воно, власне, обмежене досить вузькими межами і що вся ця творча сила духу є не більше ніж здатність складати, перекладати, збільшувати або зменшувати матеріал, який нам постачають почуття та досвід» (Гордер, 2019, с. 336).

І. Кант погоджується з філософами емпіриками, що наші знання про світ ми одержуємо зі свого чуттєвого досвіду. Але попри це, все ж він є затятим прибічником раціоналістичного світосприйняття, суть якого полягає у тому, що наш розум також має важливі властивості, які визначають наше сприйняття навколишньої дійсності і впливають на увесь наш досвід. Незалежно від того, що людина бачить, вона сприймає усі явища, процеси під своїм власним кутом зору. І таке сприйняття формується насамперед властивостями нашого розуму, а не довколишнього світу.

Влучним прикладом цього є споглядання людей крізь кільця рожевих окулярів, що фіксують суто суб'єктивне сприйняття дійсності. Логічно, що саме від окулярів залежатиме те, як ми будемо бачити.

Адже ясно, що ніхто не скаже, нібито світ рожевий тільки тому, що ми його так сприймаємо!

Людська свідомість при сприйнятті навколишньої дійсності формує всі зовнішні чуттєві враження, тобто формує світосприйняття людей. Це можна порівняти із наповненням скляної посудини водою, що «вкладається» відповідно до форми самої ж посудини. Так само і чуттєві враження формуються згідно з нашими «формами світобачення».

Частково І. Кант погоджується навіть з філософом емпіричного напрямку Д. Юмом у розумінні того, що ми не можемо впевнено стверджувати, яким є світ «сам у собі». Натомість ми з певністю знаємо, яким цей світ є «для мене», а отже, і для всіх людей. Саме розмежування понять «річ у собі» та «річ для мене» є важливим досягненням І. Канта. Так, ніхто з певністю не зможе дізнатися якими є «речі у собі». Ми маємо змогу говорити лише про те, якими вони нам здаються.

За І. Кантом, вплив на світосприйняття людини мають два чинники (Кант, 2000). Один з них – зовнішні умови, про які нічого не відомо, доки не буде чуттєвого досвіду. Це пізнавальний матеріал. Інший – внутрішні умови, що закладені у самій людині. Саме завдяки їм ми сприймаємо явища у часі та просторі.

У такий спосіб легко переконатися у тому, наскільки все-таки складно зрозуміти не те, що когось або щось, а, власне, навіть самого себе. І, мусимо зізнатися, з цим складно не погодитись.

Виходячи з вище сказаного необхідно ще зробити акцент на важливості критичності у пізнанні довколишнього світу (Кравченко, 2017). Критичне мислення сприяє виробленню моделей для розуміння оточуючого середовища та співвідносно цього формує відповідні моделі поведінки. Крім того, варто враховувати, що критичне мислення є вагомим чинником існування та формування демократичного суспільства, оскільки у демократичному суспільстві на перше місце виходить здібність та готовність оцінювати ситуацію критично.

Антиподом критичного мислення виступає догматичне мислення, що є неабиякою перепорою об'єктивного світосприйняття. Догматичному мисленню притаманна відсутність критики та сумнівів, консерватизм, сліпа віра в авторитети. Натомість для критичного мислення характерна відкритість для сумнівів (пошук та усвідомлення суперечностей), самостійність та гнучкість (пошук нової інформації), знаходження доказів та перевірка обґрунтованості будь-яких знань. Це важливе вміння людей ХХІ ст. без якого неможливо бути ефективним. Передусім під критичним мисленням мають на увазі процес оцінювання якогось фрагменту реальності, наслідком чого є оцінювальне судження (оцінка). Така оцінка завжди виводиться відповідно до певної системи цінностей (ідеалів, стандартів, критеріїв). Тому об'єктивність оцінювального судження залежить від багатьох чинників: перевірки фактичної

точності та логічної послідовності; розгляду контексту; можливих альтернатив.

Прерогативою критичного мислення є вміння працювати з інформаційним потоком у різних галузях знань, що постійно зростають та оновлюються, вміння висловлювати свої думки ясно, упевнено і коректно; вправно виробляти власну думку на основі осмислення різного досвіду, ідей та уявлень; вміння вирішувати проблеми; здатність вибудовувати конструктивні взаємини з іншими людьми.

Висновки.

Отже, пізнання світу людиною крізь специфіку його сприйняття нею є тією своєрідною духовною призмою, крізь яку вона пропускає, переломлює свої інтелектуально-духовні запити, осмислює і переживає все існуюче і у такий спосіб реалізує власну людську сутність.

Філософи, бажаючи зрозуміти світ, одночасно стараються розібратися у тому, чи можемо ми сприймати світ об'єктивно, чи, навпроти, – будь-яка наша зверненість до світу є поглядом через спотворюючі окуляри потреб і пристрастей? Так, Іммануїл Кант висунув ідею про те, що простір та час, через які ми сприймаємо світ, є лише способом нашого людського бачення і який світ “сам по собі” – зовсім невідомо. Це позиція агностицизму (вчення про неможливість осягнення сутності дійсності). Філософи-прагматисти навпроти вважають, що головне – отримувати практичні результати, а що там насправді – зовсім не важливо. Однак, більшість філософів не погоджуються з такою відмовою від пізнання. Якщо і не пробитися до реальності “самої по собі”, то, принаймні, слід виробити єдину точку зору на те, яким світ нам уявляється.

У західній філософії домінують і сперечаються між собою два основних підходи. Згідно з першим, жодних спільних точок зору на світ взагалі бути не може. Кожна людина, у тому числі філософи, ніби живуть у власному світі та не мають виходу до своїх “братів по розуму”. Проте більш прийнятним видається другий підхід, згідно з яким можливе взаєморозуміння між людьми, а отже, і формування єдиних, загальнозначимих уявлень про те, що таке світ і людина. Як би там не було, філософи шукають спільну мову, спільні ракурси бачення, незважаючи на те, що “суб'єктивних світів” справді багато і вони інколи досить далекі один від одного.

Щоб не впадати у крайнощі, а дотримуватися давнього мудрого принципу “золотої середини”, можна сказати, що світ, у якому плине наше життя – це сплав суб'єктивного й об'єктивного, того, що залежить і того, що зовсім не залежить від нас, і ця складна діалектика кожен раз конкретно розглядається філософією на новому рівні і в новій історичній ситуації. При цьому вищою мудрістю у пізнанні навколишнього дійсності є піддавати все критичному аналізу та вміти мислити масштабно.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Абашнік, В. (2021). Френсіс Бекон у Харківській університетській філософії. *Новий органон (1620) та університетська філософія. До 400-річчя виходу трактату «Новий органон» Френсіса Бекона». Матеріали міжнародної наукової конференції*, (18-19 грудня, 2021) (с. 5-13). Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна.
- Гальченко, М. (2017). Мислення як ресурс творення соціокультурної реальності. *Нова парадигма*, 132, 25-33.
- Гордер, Ю. (2019). *Світ Софії. Роман про історію філософії*. (Переклад з норвезької Н. Іваничук). Львів: Літопис.
- Кант, І. (2000). *Критика чистого розуму*. (Переклад з німецької І. Бурковського). Київ: Юніверс.
- Кравченко, А. (2017). Мислення як фактор становлення сучасної особистості: філософсько-освітній аспект. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*, (71), 52-57.
- Мельник, В. (2022). Об'єктивна реальність. *Енциклопедія Сучасної України*. К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Відновлено з <https://esu.com.ua/article-74578>
- Пилипишин, П. (2021). Індивідуалістична концепція у філософії права Френсіса Бекона. *Теорія держави і права*, (3), 212-215.
- Сартр, Жан-Поль. (2002). У В. І. Шинкарук (Ред.), *Філософський енциклопедичний словник* (с. 565-742). Київ: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України: Абрис.
- Соммер, Д. (2018). *Мораль ХХІ століття*. Москва: Кодекс.
- Терно, С. (2008). Суспільні відносини. *Громадянська освіта: Теорія і методика навчання* (с. 25-30). Київ: ЕТНА-1.
- Філософський зміст світоглядної орієнтації людини*. (2010). Відновлено з <https://osvita.ua/vnz/reports/philosophy/13100/>
- Фромм, Э. (2018). *Бегство от свободы*. (Пер. с англ. А. Александрова). Москва: АСТ.

REFERENCES

- Abashnik, V. (2021). Francis Bacon in Kharkiv University Philosophy. *The New Organon (1620) and University Philosophy. On the 400th anniversary of the publication of Francis Bacon's treatise "The New Organon". Materials of the international scientific conference*, (December 18-19, 2020) (pp. 5-13). Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University.
- Fromm, E. (2018). *Escape from Freedom*. (Translated from english by A. Aleksandrov). M.: AST.
- Halchenko, M. (2017). Thinking as a Resource for Creating Socio-Cultural Reality. *A New Paradigm*, 132, 25-33.
- Horder, Yu. (2019). *The World of Sophia*. (Translated from the Norwegian by N. Ivanychuk). Lviv: Litopys.
- Kant, I. (2000). *Critique of Pure Reason*. (Translated from the German by I. Burkovsky). Kyiv: Universe.
- Kravchenko, A. (2017). Thinking as a Factor in the Formation of a Modern Personality: Philosophical and Educational Aspect. *Humanitarian Bulletin of Zaporizhzhia State Engineering Academy*, 71, 52-57.
- Melnyk, V. (2022). Objective Reality. *Encyclopedia of Modern Ukraine*. K.: Institute of Encyclopedic Research of the National Academy of Sciences of Ukraine. Retrieved from <https://esu.com.ua/article-74578>
- Pylypyshyn, P. (2021). The Individualistic Concept in the Philosophy of Law by Francis Bacon. *Theory of State and Law*, (3), 212-215
- Sartre, Jean-Paul. (2002). In V. I. Shinkaruk (Ed.), *Philosophical Encyclopedic Dictionary* (pp. 565-742). Kyiv: Hryhorii Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine: Abris.
- Sommer, D. (2018). *Morality 21st Century*. Moscow: Codex.
- Terno, S. (2008). Social Relations. *Civic Education: Theory and Methods of Teaching* (pp. 25-30). Kyiv: ETNA-1.
- The Philosophical Content of a Person's Worldview Orientation*. (2010). Retrieved from: <https://osvita.ua/vnz/reports/philosophy/13100/>